

ЦІЛІ ТА ЇХНІ ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ

Цілі в житті людини мають велике значення, але вона це може і не усвідомлювати, вчені з різних наукових напрямків, разом із тим, це усвідомлюють та приділяють значну увагу дослідженню проблеми цілей. Як показав теоретичний аналіз цього питання, філософи виділяють загальнолюдське значення мети для людини, фізіологи шукають фізіологічні механізми рефлексорної діяльності при постановці цілей, кібернетики підходять до вивчення мети з точки зору системного підходу. Психологи повинні шукати психологічні механізми цілеспрямованої діяльності, але таких робіт практично немає. Тому головною метою нашого дослідження були спроби пошуку таких психологічних механізмів. Для цього було розроблено спеціальну експериментальну методичку проєктивного типу, що дозволяє досліджувати цільову спрямованість особистості. У процесі дослідження в декілька тисяч піддослідних були виявлені певні особливості постановки різних за віддаленістю цілей та встановлені провідні риси особистості, що впливають на психологічні механізми постановки та досягнення мети. Такі висновки підтвердили статистичні данні на достовірному рівні.

Ключові слова: цілі; три види цілей по віддаленості від ситуацій теперішнього часу; цільова спрямованість особистості; рівнева структура цільової спрямованості особистості.

Постановка проблеми. Проблема «мети» завжди була в колі інтересів наукової думки, причому вона розглядалася різними науками, які висвітлюють її з різних боків. Особливого значення проблема мети набуває у філософській та психологічній науках, тому що цілі відіграють важливе значення у життєдіяльності людини. У цій статті розкрито питання психологічних механізмів цілей особистості та особливості постановки різних за віддаленістю цілей від ситуацій теперішнього часу, які раніше у філософській та психологічній науці не розглядалися.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історичному аспекті класики філософської науки залишили вправні думки з цієї проблеми. Г. В. Гегель писав, що «Мета є... суб'єктивне поняття як суттєве прагнення та потяг покласти себе назовні» [5, с. 189]. І. Кант вказував, що цілепокладання: «Є та здібність у якій ми зацікавлені більше ніж, чим в будь-який іншій, тому що вона – умова усякої можливості діяльності та мети, здійсненню якої людина віддає усі свої сили» [2, с. 423]. К. Маркс писав, що: «...мета, як закон визначає засіб та характер дій...» [9, с. 189]. Л. Н. Коган пов'язує цілі з сенсом життя: «Сенс життя відображає життєву концепцію людини, усвідомлений та узагальнений принцип його життя, його життєву мету» [7]. Можна констатувати, що у філософській науці поняття «мети» розглядається в контексті пошуку сенсу життя та через мету здійснюються важливі досягнення особистості в процесі усієї життєдіяльності.

Меті як науковій категорії особливу увагу було приділено у фізіологічній науці. Ще І. М. Сеченов

відмічав, що: «Життєві потреби породжують бажання та вже вони ведуть за собою дії; бажання буде тоді мотивом або ціллю, а рухи – дією або засобом досягнення мети. Без бажання як мотиву або імпульсу рух був би зовсім безглуздий» [14, с. 516]. І. П. Павлов ще у 1916 р. зробив повідомлення на тему «Рефлекс цілі», у якому він писав: «Рефлекс цілі має велике життєве значення, він є основною формою життєвої енергії кожного із нас... Все життя, все її покращення, уся її культура є рефлексом цілі, яка робиться тільки людьми, що прагнуть до тієї або іншої поставленої ними у житті цілі... Навпаки, життя перестане прив'язувати до себе, як тільки зникає ціль... До якого ступеня у нас відсутні практичні знання відносно такого важливого фактора життя, як рефлекс цілі» [12, с. 19].

Інший відомий радянський фізіолог у середині минулого століття П. К. Анохин вивчав проблему мети у зв'язку з роботою акцептора дій у розробленій їм теорії функціональної системи. Він писав про рефлекс мети таке: «Рефлекс мети – перш за все механізм формування збуджень, випереджаючих перебіг та розвиток явищ самої дійсності, і тому кожний етап наступних цілеспрямованих дій за допомогою зворотньої афферентації може контролюватися та виправлятися у відповідності з вихідною метою» [2, с. 307]. Видатний радянський психофізіолог М. О. Бернштейн розглядав мету в контексті завдання: «Намітити завдання – це необхідно означає створити в якійсь формі образ того, чого ще немає але що повинно бути» [3, с. 280]. І далі продовжує: «Подібно

тому, як мозок формує відображення реального зовнішнього світу – фактичної ситуації теперішнього моменту... він повинен володіти у якійсь формі здібністю «відобразити» (то б то по суті справи конструювати) та ще тією, що не стала ще дійсністю ситуацію безпосереднього майбутнього, яку його біологічні потреби спонукають реалізувати. Тільки такий образ потрібного майбутнього може бути основою для оформлення завдання» [3, с. 281].

З цього теоретичного аналізу проблеми мети можна зробити висновок про те, що філософи та фізіологи вказують на важливе значення мети у житті людини. Фізіологи також звертають увагу на мотиваційне та регулятивне значення мети, а останні два фізіологи П. К. Анохін та М. О. Бернштейн вказують на нові фізіологічні механізми, які відрізняються від поглядів І. П. Павлова. Замість рефлекторної дуги, вони пропонують механізми зворотнього зв'язку у виді «рефлекторного кільця» або функціональної системи, тобто через акцептор дії. З'являються уявлення про «випереджаюче відображення» та «образ потрібного майбутнього». Таким чином, уточнюється «ідеальний та суб'єктивний» характер мети.

Є своє бачення мети і у кібернетиків. Р. Акофф і Ф. Эмери вивчали цілеспрямовані системи. Вони прийшли до висновку: «Мета – це бажаний результат, недосяжний за певний проміжок часу, що розглядається, але доступний у майбутньому, причому за цей період до нього можна наблизитися» [1, с. 66]. Це визначення мети спірне, оскільки не можна стверджувати, що будь-яка мета недосяжна за час, що розглядається. Є цілі, які за віддаленістю близькі і їх можна досягти завжди. Наприклад, взяти олівець з письмового стола. Але мета при цьому залишається метою.

У наступному часі проблема мети повністю переходить у володіння психологічної науки. С. Л. Рубінштейн зв'язує мету в більшій мірі з діями людини: «Спрямована на певну мету дія регулюється відповідно до мети. Мета, що досягається суб'єктом, повинна здійснюватися як результат його дій. Специфічно людські дії є вольовими у широкому сенсі слова – всі вони свідомі, цілеспрямовані дії, всі вони включають цілеспрямованість та регулювання ходу дій відповідно до мети» [13, с. 587]. О. М. Леонтьєв більше уваги приділяє зв'язкам цілей з мотивами: «Мотиви відрізняються від цілей тим, що актуально не усвідомлюються суб'єктом: коли ми здійснюємо ті чи інші дії, то у цей момент ми звичайно не усвідомлюємо мотиви, які їх спонукають» [8, с. 201]. І далі він пише: «Коли переді мною виникає та чи інша мета, то я не тільки усвідомлюю її, уявляю собі її об'єктивну зумовленість, засоби її досягнення та більш віддалені результати, до яких вона веде, разом із тим я хочу досягти її» [8, с. 204].

Пізніше представник гуманістичної психології А. Маслоу проводить аналіз проблеми співвідношення потреб та мети: «Визначальна риса такого більш глибокого аналізу полягає у тому, що він приводить у кінцевому результаті до певних цілей або потреб, за якими ми вже нічого не знаходимо, тобто до задоволення певних потреб, які і є кінцевою метою. Іншими словами, це означає, що вивчення мотивації є вивченням первинних цілей або бажань, чи потреб людини»

[10, с. 48]. І далі він продовжує: «Очевидно, що самі по собі цілі куди більше універсальні, ніж шляхи, які вибираються для їх досягнення, оскільки ці шляхи визначаються особливостями культури. Люди більше схожі один на одного, ніж це здається на перший погляд» [10, с. 49]. Таким чином, можна стверджувати, що А. Маслоу ставить знак рівняння між мотивами, потребами, бажаннями та цілями, тому що вони є визначальними.

На зв'язок цілей з майбутнім часом вказували багато вчених, серед яких можна послатися на К. Обуховського, який писав: «Особистісний рівень психологічної організації індивіда – це засіб або інструмент оволодіння людиною своїм майбутнім, здійснення майбутнього за допомогою творчих дій» [11, с. 60]. Аналогічної точки зору дотримувався В. Франкл: «Без фіксованої точки відліку у майбутньому людина, власно, просто не може існувати. Звичайно все, що відноситься до теперішнього часу, структурується виходячи із неї, орієнтується на неї, як металеві ошурки у магнітному полі на полюс магніту» [15, с. 141].

Формулювання цілей статті. Для цього нами була розроблена методика дослідження цільової спрямованості особистості, яка є проективною методикою після закінчення речень, які починається словами «Я хочу...». Таких речень у методиці двадцять, відповідно кількості цілей, які треба поставити за десять хвилин [4]. Ця методика спирається на розроблений нами просторово-часовий континуум психологічних ситуацій, які поділяються на чотири типи: глибинного минулого, актуального минулого, теперішнього часу та майбутнього. Розглядаючи час з точки зору релятивістської теорії, в цих типах ситуацій провідними є просторові показники, які одночасно є зовнішніми умовами ситуацій. Внутрішні умови ситуацій включають різні інстанції особистості. З єдності внутрішніх та зовнішніх умов складається психологічна ситуація, яку ми розглядаємо як одиницю психічної діяльності. Таке бачення ситуації дозволяє розглядати життєдіяльність людини взагалі, як послідовну зміну ситуацій у просторі, та відповідно і в часі.

Спираючись на цей континуум, слід звернутися до відомої філософської ідеї про час, що минулого часу вже немає, теперішній час швидкоплинний, і тому найбільш постійним є майбутній час. При такому підході мета виступає як сполучна ланка між ситуаціями, при провідній ролі ситуацій майбутнього часу. Перехід від швидкоплинних ситуацій теперішнього часу до найбільш стабільних ситуацій майбутнього часу відбувається за рахунок цілей у певних зовнішніх умовах ситуацій з опорою на внутрішні умови. Таким чином, можна констатувати, що мета є, окрім традиційного визначення як образ майбутнього предмета, ще виконує функцію об'єднуючої ланки між ситуаціями теперішнього та майбутнього часу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Застосування розробленої нами методики спрямувало нашу увагу, перш за все, на зміст цілей. Ми пішли незвичайним шляхом класифікації цілей за штучними ознаками та підбір їх у певні групи, а навпаки, отримавши декілька тисяч цілей, провели контент-аналіз їхнього змісту. Це дозволило нам виявити сім сфер цілей, які є привабливими для людей у їхньому

реальному житті. Ці сім сфер мають такий склад: особистісна, інтимна, сімейна, дружня, навчально-професійна, суспільна та самодіяльна. Остання сфера включає цілі, що відносяться до самостійної активності людини та відповідають її інтересам, здібностям, хобі і тому подібному. Кореляційний аналіз змісту сфер спрямованості особистості з рисами характеру дозволив виявити дві протилежні групи з високим ступенем статистичної достовірності. Для однієї групи сфер, що складалася з особистісної, інтимної та дружньої характерними були риси шизоїдно-параноїдального синдрому, а для другої групи у складі сімейної, навчально-професійної та суспільної сфер спрямованості провідними були риси іпохондро-емотивного синдрому. Тобто це були абсолютно протилежні провідні риси особистості. Самодіяльна сфера знаходилася осторонь цих двох груп [4].

Таким чином було встановлено, що зміст цілей та провідна орієнтація на них відображає особистісні особливості людини та її ціннісні орієнтації. Такі висновки були підтверджені на основі кореляційного та факторного аналізу, що має важливе значення для розуміння наукової достовірності отриманих фактів. Контент-аналіз цілей показав, що цілі відрізняються за змістом, тому що мають певну структуру речень, включаючи кількісні та якісні характеристики. Виявлення кінцевої мети та різних варіантів підцілей ставить формальне питання про ще одну їхню особливість – вплив віддаленості цілей від ситуацій теперішнього часу на ефективність людської діяльності та загальне сприйняття себе та навколишнього середовища, тобто на її світогляд. За віддаленістю цілей від ситуацій теперішнього часу біли виявлені три види: близькі, середні та дальні. У результаті експериментальних досліджень були встановлені певні залежності такої віддаленості.

Аналіз цих досліджень дозволив виявити також дві закономірності «ромбу цілей». Цей ромб складається з двох трикутників, які своїми основами сходяться на мережі зовнішніх та внутрішніх умов ситуацій, де знаходиться спектр дій. Один з трикутників ромбу повернутий до зовнішніх умов, у просторі якого ставляться цілі різної віддаленості, відповідно, умов завдань. Для зовнішнього трикутника ромба була виявлена кількісна закономірність – чим далі віднесена дальня (головна мета) завдань від ситуацій теперішнього часу, тим більше завдань вирішується засвоєними засобами. Критерієм оцінки можуть бути: безпосередня кількість завдань, кількість понять, розумових дій і таке інше.

Другий трикутник ромбу, що повернутий у бік внутрішнього світу людини – від його основи на межі спектру дій та заглиблюється у структури мозку, які образно відображені у таких словосполученнях, як «глибина думки» або «широта мислення» і таке подібне. Закономірність цього трикутника пов'язана з якісними характеристиками цільової спрямованості особистості. Вона полягає у тому, що чим далі цілі винесені від ситуацій теперішнього часу, тим більше вони по змісту є узагальненими, згорнутими, що в більшій ступені відображають сутність тих чи інших явищ. Найбільш важливим критерієм таких якісних показників є показник рівня інтернальності за

методикою Роттера, та до цього питання ми ще повернемося.

Уявлення про віддаленість цілей від ситуацій теперішнього часу та закономірності ромбу цілей були виявлені нами у різних видах досліджень, де предметом їх була мета у різних контекстах. При розробці методики цільової спрямованості особистості та проведенні за її допомогою досліджень основний акцент зроблений на вивчення проблеми мети. Тепер безпосереднім дослідженням стає зміст цілей та психологічні механізми (особистісні), що впливають на їх постановку. Нами було встановлено, що між трьома виділеними видами віддаленості цілей існує тільки негативна кореляція на вищому рівні статистичної достовірності. Між близькими та середніми цілями коефіцієнт кореляції дорівнює $-0,320$ та дальніми $-0,398$. Між середніми та дальніми $-0,259$. Такі зворотні залежності між усіма трьома видами цілей вказують на протилежні статистичні взаємозв'язки між ними, тобто про незалежність одного виду цілей від іншого [4, с. 435].

Для виявлення особливостей постановки різного виду цілей були виявлені особистісні риси, за допомогою яких вони ставляться. Для близьких цілей характерні дві особистісні риси, які мають кореляційний зв'язок з факторами ціннісних орієнтацій $-0,194$, що вказує на низький рівень цих орієнтацій, та другий показник $-0,153$ з фактором інтернальності у сімейних відносинах. З показників рис характеру особи, яка ставить переважно близькі цілі відрізняються низькими людськими цінностями та у сімейних конфліктах у всьому обвинувачує інших, а не себе. Можна констатувати, що особи, які спираються на близькі цілі приземлені та примітивні.

Для середніх цілей характерні п'ять показників таких рис: з домінуванням $0,215$, з соціальними потребами $-0,240$, самоприйняттям $-0,173$, самоповагою $-0,136$, орієнтацією у часі $-0,162$. Усі ці показники мають достовірні статистичні залежності, а останній на вищому статистичному рівні. Зі змісту рис можна зробити висновок про деякі проблеми у міжособистісних стосунках та у саморозумінні і самоприйнятті. Дальні цілі спираються на три особистісні риси: два показники з інтернальністю – при невдачах $0,148$, а також у міжособистісних стосунках $0,176$. З рисою радикалізму кореляція $-0,248$. Про перші дві риси ми вже вказували – особи шукають причини невдач у собі, а також у міжособистісних стосунках. Третій показник, у якого вища статистична достовірність вказує, що особи є більш консервативні у своїх поглядах на зовнішній та внутрішній світ. Це означає, що ті хто застосовують дальні цілі дотримуються ідей та принципів, є перевірені часом, як, наприклад, біблейські та загальнолюдські цінності.

Таким чином, нами була виявлена статистична достовірність між різними видами віддаленості цілей за їхніми кількісними показниками та відношенням до особистісних рис, що впливають на їх постановку. Після виявлення за змістом сім сфер цілей та двох протилежних за мотиваційною спрямованістю груп цих сфер, був знову проведений контент-аналіз змісту цілей з акцентом на мотиваційну складову. Було встановлено, що близькі цілі за змістом відображають

біологічні та матеріальні потреби і меркантильно-утилітарну мотивацію, що виражаються одним або двома словами. Середні цілі мають більшу кількість слів, що відносяться до умов досягнення мети – морально-етичного або інтелектуального змісту, які забезпечують задоволення соціальних потреб та престижно-прагматичної мотивації. Дальні цілі зв'язані з задоволенням духовних та інтелектуальних потреб та спираються на альтруїстичну та творчу мотивацію. Дальні цілі за змістом включають загальнолюдські цінності, потребу у самоактуалізації та допомогу людям [4].

У цілому можна констатувати, що зміст цілей за віддаленістю від ситуацій теперішнього часу відповідає рівневій структурі особистості та відображає її позиції. Близькі цілі відображають егоцентричну позицію особистості, яка підтверджується шизоїдно-параноїдальним синдромом рис. Середні цілі відображають раціональну позицію особистості, яка підтверджується синдромом рис понижених показників клінічних шкал методики ММРІ. Дальні цілі відображають альтруїстичну позицію особистості, яка підтверджується іпохондро-емотивним синдромом рис. Ці характеристики синдромів особистісних рис були отримані нами у першому дослідженні, коли виявлялися загальні особистісні показники трьох позицій. До них можна додати показники кореляційних зв'язків, вказаних вище, коли порівнювали віддаленість цілей з провідними рисами характеру. Ці показники мають уточнювальний характер.

На цьому етапі дослідження особливостей змісту цілей та їх віддаленості ситуацій теперішнього часу, а також провідних рис особистості, що відповідають за їх постановку, можна констатувати, що цілі регулюють не тільки зміст діяльності, але і ставлення до неї. Виявлені нами рівні та позиції особистості вказують на мотиваційну складову при виконанні однієї діяльності, а також на ступень організації самої діяльності.

Висновки. При проведенні теоретичного аналізу проблеми мети с позицій філософської, психологічної, фізіологічної та кібернетичної науки було встановлено, що вплив віддаленості цілей та їхні психологічні механізми раніше не вивчалися. У нашій роботі приводяться результати експериментальних досліджень цієї проблеми. Були встановлені три види цілей по характеристиці віддаленості цілей від ситуацій теперішнього часу: близькі, середні та далекі, які відрізняються психосемантичним змістом, мотиваційними особливостями та рисами особистості, що відображають психологічні механізми постановки таких видів цілей.

Такі висновки були зроблені на основі статистичної обробки результатів дослідження за допомогою факторного та кореляційного аналізу, коефіцієнти якого приводяться у тексті статті і відповідають рівню достовірності результатів. На основі встановлених закономірностей віддаленості цілей була виявлено рівнева структура цільової спрямованості особистості, що складає її три позиції: егоцентричну, раціональну та альтруїстичну.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акофф Р. О целеустремленных системах / Р. Акофф, Ф. Эмери. – М. : Советское радио, 1974. – 271 с.
2. Анохин П. К. Рефлекс цели как объект физиологического анализа / П. К. Анохин // Избранные труды. – М. : Наука, 1978. – С. 292–310.
3. Бернштейн Н. А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности / Н. А. Бернштейн. – М. : Медицина, 1966. – 349 с.
4. Васильев Я. В. Футурреальная психология личности / Я. В. Васильев. – Николаев : Илюн, 2007. – 518 с.
5. Гегель Г. В. Ф. Наука логики / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Соцэкгиз, 1939. – 189 с.
6. Кант И. Сочинения в 6 т. / И. Кант – М. : Политиздат, 1966. – 423 с.
7. Коган Л. Н. Цель и смысл жизни человека / Л. Н. Коган. – М. : Мысль, 1984. – 252 с.
8. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
9. Маркс К. Сочинения : в 45 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 21. – М. : Госполитиздат, 1961. – 745 с.
10. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб. : Питер, 2003. – 325 с.
11. Обуховский К. Психологическая теория строения и развития личности / К. Обуховский // Психология формирования и развития личности. – М., 1981. – С. 5–67.
12. Павлов И. П. Полное собрание трудов / И. П. Павлов. – М. : Учпедгиз. – Т. 3. – 1949. – 387 с.
13. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 1999. – 720 с.
14. Сеченов И. М. Избранные произведения / И. М. Сеченов. – Т. 1. – М. : Госполитиздат, 1952. – 335 с.
15. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 360 с.

Я. В. Васильев,

Черноморский государственный университет имени Петра Могилы, г. Николаев, Украина

ЦЕЛИ И ИХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ

Проблемой целей интересуются многие науки. Однако обычно такие интересы ограничиваются констатацией их определений или перечислением целей, которые должны быть достигнуты в том или ином виде деятельности для достижения эффективного результата. Вместе с тем, такой подход не удовлетворяет психологов, так как их в большей степени интересует проблема психологических механизмов постановки целей. Под психологическим механизмом мы понимаем последовательность определенных действий, которые позволяют достигать цели в ситуациях определенного класса, который изучается в полном объеме в процессе

формирования схемы полной ООД, на основе теории П. Я. Гальперина. Для этого была разработана специальная методика целевой направленности личности, которая позволила выявить особенности постановки трех видов целей по их удаленности от ситуаций настоящего времени: близкие, средние и дальние, а также выявить черты личности, которые отвечают за их постановку. При статистической обработке результатов исследования были получены достоверные различия, показывающие независимые психологические механизмы такой деятельности.

Ключевые слова: цели; цели близкие; средние и дальние; психологические механизмы; целевая направленность личности; черты личности; уровневая структура целевой направленности личности.

Y. V. Vasiliev,
Petro Mohyla Black Sea State University, Mykolayiv, Ukraine

OBJECTIVES AND PSYCHOLOGICAL MECHANISMS

Goals in life are important, but it may not be realized, scientists from different scientific fields, however, is aware of and pay much attention to the problem goals. As the theoretical analysis of this question philosophers distinguish universal significance for human purpose, psychologists seek physiological mechanisms of reflex action in setting goals, cybernetics approach to the study goal of a systems perspective. Psychologists should seek psychological mechanisms of focus, but there is little such work. Therefore, the main aims of our study were attempts to find such psychological mechanisms. To do this, a special type of projective experimental technique that allows you to explore the thrust of the individual. The study several thousand subjects were found certain features performances by different distance goals and established leading personality traits that influence the psychological mechanisms of setting and achieving goals. These findings confirmed the statistics on a certain level.

Keywords: goals; three types of goals on the distance from the present situation; the thrust of the individual; task orientation tier structure of personality.

Рецензенти: Гавеля В. Л., д-р філос. наук, професор;
Горбаченко Т. Г., д-р філос. наук, професор.